

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο Ο ΕΚΤΗΜΟΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΑΝΕΙΖΟΜΕΝΟΣ ΕΠΙ ΣΩΜΑΣΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

I. Ιστορικό πλαίσιο – Συνθήκες

Η αρχαϊκή εποχή ήταν για την Αθήνα μια ιδιαιτέρως ταραγμένη χρονική περίοδος τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο. Η διάσταση ανάμεσα στους ευγενείς και στους θήτες, η οποία οδηγούσε σε ολοένα και μεγαλύτερη συσσώρευση πλούτου για τους πρώτους και σε περαιτέρω φτωχοποίηση και καταδουλισμό για τους δεύτερους, κορυφώθηκε στα χρόνια του Σόλωνος μέσα από μια διαδοχή πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων και κλυδωνισμών που ταλάνισαν ιδιαιτέρως την Αθήνα. Ειδικότερα, η πόλη της Αθήνας δοκιμάστηκε πολύ από το αποτυχημένο πραξικόπημα του Κύλωνα και το συνακόλουθο Κυλώνειο άγος, στο οποίο αποδόθηκαν οι ασθένειες και οι θάνατοι που ενέσκηψαν στην πόλη, από την αναστάτωση και την ταραχή, οι οποίες προκλήθηκαν μεταξύ των πολιτών καθώς και από την πολιτική διχογνωμία των Αθηναίων αναφορικά με το πολίτευμα.

Πιο συγκεκριμένα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Θουκυδίδης⁷, ο Κύλων, Αθηναίος ευγενής και ολυμπιονίκης προσπάθησε να καταλάβει την

---

⁷ Θουκυδίδης, 1.126.3-5: *Κύλων ἦν Ἀθηναῖος ἀνὴρ Ὀλυμπιονίκης τῶν πάλαι εὐγενῆς τε καὶ δυνατός, ἐγεγαμῆκει δὲ θυγατέρα Θεαγένους Μεγαρέως ἀνδρός, ὃς κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ἐτυράννει Μεγάρων. χρωμένω δὲ τῷ Κύλωνι ἐν Δελφοῖς ἀνείλεν ὁ θεὸς ἐν τοῦ Διὸς τῇ μεγίστῃ ἑορτῇ καταλαβεῖν τὴν Ἀθηναίων ἀκρόπολιν. ὁ δὲ παρὰ τε τοῦ Θεαγένους δύναμιν λαβὼν καὶ τοὺς φίλους ἀναπέισας, ἐπειδὴ ἐπῆλθεν Ὀλύμπια τὰ ἐν Πελοποννήσῳ, κατέλαβε τὴν ἀκρόπολιν ὡς ἐπὶ τυραννίδι, νομίσας ἑορτὴν τε τοῦ Διὸς μεγίστην εἶναι καὶ ἑαυτῷ τι προσήκειν Ὀλύμπια νενικηκότι. Ὅλα τα χωρία τῆς Ἱστορίας του Πελοποννησιακοῦ Πολέμου του Θουκυδίδη, τα οποία χρησιμοποιούνται στο παρόν ἔργο αντλούνται ἀπὸ τὴν ἔκδοση των Jones H.S., Powell J.E. 1942, *Thucydides, Historiae in Two Volumes*, Oxford University Press, Oxford.*

εξουσία στην πόλη της Αθήνας μετά από χρησμό, τον οποίο έλαβε από το μαντείο των Δελφών. Σύμφωνα με αυτόν τον χρησμό, η κατάληψη της ακρόπολης των Αθηνών θα έπρεπε να υλοποιηθεί κατά τη διάρκεια της μεγαλύτερης εορτής του Δία. Με τη βοήθεια του Θεαγένους (τυρράνου των Μεγαρέων και πεθερού του) και κάποιων φίλων του, ο Κύλων κατέλαβε την ακρόπολη των Αθηνών κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών εορτών με σκοπό να καταστεί τύρρανος⁸. Νόμιζε πως αυτή ήταν η μεγαλύτερη εορτή του Δία και πως του ταίριαζε ιδιαίτερα, επειδή ο ίδιος ήταν ολυμπιονίκης. Άμεσα, όλοι οι Αθηναίοι έσπευσαν από τους αγρούς προκειμένου να βοηθήσουν, πολιορκώντας την ακρόπολη (οἱδὲ Ἀθηναῖοι αἰσθόμενοι ἐβόηθησάν τε πανδημὶ ἐκτῶν ἀγρῶν ἐπ' αὐτοὺς καὶ προσκαθεζόμενοι ἐπολιόρκουν)⁹. Σταδιακά, όμως, καθώς περνούσαν οι ημέρες η πολιορκία κούραζε τους Αθηναίους και οι περισσότεροι αποχώρησαν¹⁰ και ανέλαβαν οι εννέα άρχοντες, έχοντας την εξουσία να πράξουν ό,τι καλύτερο οι ίδιοι πίστευαν αναφορικά με τους πολιορκημένους (χρόνου δὲ ἐγγιγνομένου οἱ Ἀθηναῖοι τρυχόμενοι τῇ προσεδρίᾳ ἀπῆλθον οἱ πολλοί, ἐπιτρέψαντες τοῖς ἐννέα ἄρχουσι τὴν τε φυλακὴν καὶ τὸ πᾶν αὐτοκράτορσι διαθεῖναι ἢ ἂν ἄριστα διαγιγνώσκωσιν)¹¹.

Λόγω της πολιορκίας, ο Κύλων και οι οπαδοί του βρέθηκαν σε ιδιαίτερως δεινή θέση, αφού στερήθηκαν την τροφή και το νερό (οἱ δὲ μετὰ τοῦ Κύλωνος πολιορκούμενοι φλαύρωσ εἶχον σίτου τε καὶ ὕδατος ἀπορία)¹². Ωστόσο, ο Κύλων και ο αδελφός του κατόρθωσαν να δραπετεύσουν¹³, ενώ οι οπαδοί του, δεχόμενοι ισχυρές πιέσεις (και μάλιστα κάποιοι εξ αυτών απεβίωσαν λόγω του λιμού) αναγκάστηκαν να καταφύγουν ως ικέτες στον βωμό, ο οποίος βρισκόταν στην Ακρόπολη. Μολονότι οι τελευταίοι έλαβαν υποσχέσεις από τον Μεγακλή πως εάν εξέρχονταν από το ιερό, το οποίο βρισκόταν υπό την προστασία των θεών (ως ένας τόπος ιερός και απαραβίαστος) επρόκειτο να δικαστούν κανονικά¹⁴, εντούτοις ο Μεγακλής και οι συνάρχο-

⁸ Μετάφραση Βλάχος 2008, Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου.

⁹ Θουκυδίδης, 1.126.7.

¹⁰ Μετάφραση Βλάχος 2008, Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου.

¹¹ Θουκυδίδης, 1.126.8.

¹² Θουκυδίδης, 1.126.9.

¹³ Θουκυδίδης, 1.126.10: *ὁ μὲν οὖν Κύλων καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐκδιδράσκουσιν: οἱ δ' ἄλλοι ὡς ἐπιέζοντο καὶ τινες καὶ ἀπέθνησκον ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, καθίζουσιν ἐπὶ τὸν βωμὸν ἰκέται τὸν ἐν τῇ ἀκροπόλει.*

¹⁴ Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.1: *τὸ δὲ Κυλώνειον ἄγος ἤδη μὲν ἐκ πολλοῦ διετάραττε τὴν πόλιν, ἐξ οὗ τοὺς συνωμότας τοῦ Κύλωνος ἰκετεύοντας τὴν θεὸν*

ντές του τους φόνευσαν¹⁵, γεγονός το οποίο προκάλεσε άγος. Οι δολοφόνοι θεωρήθηκαν εναγείς¹⁶ και αλιτήριοι, δηλαδή μολυσμένοι και αμαρτωλοί. Όσοι από τους οπαδούς του Κύλωνα είχαν γλιτώσει, έγιναν και πάλι ισχυροί ευρισκόμενοι, όμως, σε συνεχή διαμάχη με τους απογόνους του Μεγακλή¹⁷.

Το Κυλώνειο άγος προκάλεσε μεγάλη εσωτερική αναστάτωση στην Αθήνα¹⁸ και μάλιστα εκείνον τον καιρό η αναταραχή αυτή είχε πάρει τεράστιες διαστάσεις και ο λαός ήταν διχασμένος¹⁹. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, η δύσκολη εσωτερική κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον Σόλωνα, ο οποίος κατέβαλε προσπάθεια μέσω παρακλήσεων αλλά και διδαχών να συμβιβάσει τα μέρη, ζητώντας από τους Αλκμαιονίδες να προσέλθουν σε δικαστήριο και να δικαστούν από τριακόσιους διακεκριμένους δικαστές,²⁰ οι οποίοι και θα αποφάσιζαν για την υπόθεση.

---

*Μεγακλής ό άρχων έπί δίκη κατελθειν έπεισεν. Όλα τα χωρία του Πλούταρχου (Βίος του Σόλωνος), τα οποία χρησιμοποιούνται στο παρόν έργο αντλούνται από την έκδοση του Perrin B. 1914, *Plutarch. Plutarch's Lives. with an English Translation*, Cambridge, MA. Harvard University Press, London, ενώ η ελληνική μετάφραση αντλείται από το έργο: Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».*

¹⁵ Θουκυδίδης, 1.126.11: *ἀναστήσαντες δὲ αὐτοὺς οἱ τῶν Ἀθηναίων ἐπιτετραμμένοι τὴν φυλακὴν, ὡς ἐώρων ἀποθνήσκοντας ἐν τῷ ἱερῷ, ἐφ' ᾧ μὴδὲν κακὸν ποιήσουσιν, ἀπαγαγόντες ἀπέκτειναν: καθεζομένους δὲ τινὰς καὶ ἐπὶ τῶν σεμνῶν θεῶν τοῖς βωμοῖς ἐν τῇ παρόδῳ ἀπεχρήσαντο.* Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.1: *ἑξάφαντας δὲ τοῦ ἔδους κρόκην κλωστήν καὶ ταύτης ἔχομένους, ὡς ἐγένοντο περὶ τὰς σεμνὰς θεὰς καταβαίνοντες, αὐτομάτως τῆς κρόκης ῥαγείσης, ὥρμησε συλλαμβάνειν ὁ Μεγακλῆς καὶ οἱ συνάρχοντες, ὡς τῆς θεοῦ τὴν ἰκεσίαν ἀπολεγομένης: καὶ τοὺς μὲν ἕξω κατέλευσαν, οἱ δὲ τοῖς βωμοῖς προσφυγόντες ἀπεσφάγησαν: μόνοι δ' ἀφείθησαν οἱ τὰς γυναῖκας αὐτῶν ἰκετεύσαντες.*

¹⁶ Θουκυδίδης, 1.126.11: *καὶ ἀπὸ τούτου ἐναγεῖς καὶ ἀλιτήριοι τῆς θεοῦ ἐκεῖνοί τε ἐκαλοῦντο καὶ τὸ γένος τὸ ἀπ' ἐκείνων.* Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.2: *ἐκ τούτου δὲ κληθέντες ἐναγεῖς ἐμισοῦντο.*

¹⁷ Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.2: *καὶ τῶν Κυλωνείων οἱ περιγεγόμενοι πάλιν ἦσαν ἰσχυροί, καὶ στασιάζοντες αἰεὶ διετέλουν πρὸς τοὺς ἀπὸ τοῦ Μεγακλέους.* Μετάφραση Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».

¹⁸ Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.1: *τὸ δὲ Κυλώνειον ἄγος ἤδη μὲν ἐκ πολλοῦ διετάραττε τὴν πόλιν.*

¹⁹ Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.2: *ἐν δὲ τῷ τότε χρόνῳ τῆς στάσεως ἀκμὴν λαβούσης μάλιστα καὶ τοῦ δήμου διαστάντος.* Μετάφραση Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».

²⁰ Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 12.2: *ὁ Σόλων παρῆλθεν εἰς μέσον ἅμα τοῖς ἀρίστοις τῶν Ἀθηναίων, καὶ δεόμενος καὶ διδάσκων ἔπεισε τοὺς ἐναγεῖς λεγομένους δίκην ὑποσχεῖν καὶ κριθῆναι τριακοσίων ἀριστίνδην δικαζόντων.*

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην *Αθηναίων Πολιτεία*,²¹ κατηγορος στο εν λόγω δικαστήριο ήταν ο Μύρωνας, ο υιός του Φλυέα.²² Οι δικαστές καταδίκασαν τους Αλκμαιονίδες σε εξορία, ενώ τα οστά των νεκρών που είχαν ξεθάψει, τα πέταξαν έξω από τα σύνορα της Αττικής.²³

Εν τω μεταξύ, οι Αθηναίοι δέχτηκαν την επίθεση των Μεγαρέων, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τη δεινή κατάσταση, η οποία επικρατούσε στην Αθήνα. Έτσι, οι Αθηναίοι έχασαν τη Νίκαια και διώχτηκαν ξανά από τη Σαλαμίνα. Συγχρόνως, φόβοι δεισιδαιμονίας αλλά και κακοί οιωνοί κρατούσαν τους Αθηναίους πολίτες ομήρους, ενώ από την άλλη πλευρά, οι μάντεις διεκήρυτταν δημοσίως ότι οι θυσίες έδειχναν άγη και μιάσματα, τα οποία χρειάζονταν καθαρισμούς.²⁴ Προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση κλήθηκε από τους Αθηναίους και ήρθε από τη Φαιστό της Κρήτης ο Επιμενίδης, τον οποίο ορισμένοι κατέτασσαν έβδομο μεταξύ των σοφών, βγάζοντας από τη λίστα τον Περίανδρο. Μάλιστα ήταν πρόσωπο το οποίο είχε τη φήμη ενός ανθρώπου αγαπητού στους θεούς και σοφού αναφορικά με τα θεία με μαντικές ικανότητες και γνώσεις στις τελετουργικές πράξεις²⁵. Όμως, αμέσως μετά την παύση της ταραχής, η οποία είχε προκληθεί από το Κυλώνειο άγος, έλαβε χώρα μια αναζωπύρωση των παλαιών διχοστα-

²¹ [Αριστοτέλης], *Αθηναίων Πολιτεία*, 1.1: *κατηγοροῦντος Μύρωνος καθ' ἱερῶν ὁμόσαντες, ἀριστίνδην. καταγνωσθέντος δὲ τοῦ ἄγους, αὐτοὶ μὲν ἐκ τῶν τάφων ἐξεβλήθησαν, τὸ δὲ γένος αὐτῶν ἔφυγεν ἀειφυγίαν. Ἐπιμενίδης δ' ὁ Κρής ἐπὶ τούτοις ἐκάθηρε τὴν πόλιν. Ὅλα τα χωρία της *Αθηναίων Πολιτείας*, τα οποία χρησιμοποιούνται στο παρόν έργο αντλούνται από την έκδοση του Kenyon F.G. 1920, *Aristotle, Athenian Constitution*, Clarendon Press, Oxford.*

²² Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 12.3: *Μύρωνος δὲ τοῦ Φλυέως κατηγοροῦντος.*

²³ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 12.3: *έάλωσαν οἱ ἄνδρες, καὶ μετέστησαν οἱ ζῶντες: τῶν δ' ἀποθανόντων τοὺς νεκροὺς ἀνορύξαντες ἐξέριψαν ὑπὲρ τοὺς ὄρους. Μετάφραση Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».*

²⁴ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 12.3: *ταύταις δὲ ταῖς ταραχαῖς καὶ Μεγαρέων συνεπιθεμένων, ἀπέβαλόν τε Νίσαιαν οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ Σαλαμίνας ἐξέπεσον αἰθῆς, καὶ φόβοι τινὲς ἐκ δεισιδαιμονίας ἅμα καὶ φάσματα κατεῖχε τὴν πόλιν, οἱ τε μάντεις ἄγη καὶ μιασμοὺς δεομένους καθαρωῶν προφαίνεσθαι διὰ τῶν ἱερῶν ἠγόρευον. Μετάφραση Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».*

²⁵ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 12.4: *οὕτω δὴ μετὰπεμπτos αὐτοῖς ἦκεν ἐκ Κρήτης Ἐπιμενίδης ὁ Φαίστιος, ὃν ἕβδομον ἐν τοῖς σοφοῖς καταριθμοῦσιν ἔνιοι τῶν οὐ προσημμένων τὸν Περίανδρον. ἐδόκει δὲ τις εἶναι θεοφιλῆς καὶ σοφὸς περὶ τὰ θεῖα τὴν ἐνθουσιαστικὴν καὶ τελεστικὴν σοφίαν. Μετάφραση Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».*

σιών αναφορικά με το πολίτευμα οδηγώντας στη διάσπαση των πολιτών σε τρεις πολιτικές παρατάξεις²⁶. Η πρώτη ήταν η παρατάξη των Διακρίων, η οποία χαρακτηριζόταν ως περισσότερο δημοκρατική, η δεύτερη ήταν η παρατάξη των Πεδιέων, η οποία ήταν περισσότερο ολιγαρχική, ενώ η τρίτη παρατάξη ήταν αυτή των Παραλιών, η οποία απαρτιζόταν από πολίτες που ακολουθούσαν μια μέση οδό ανάμεσα στις δύο παραπάνω παρατάξεις και παρακώλυαν συνεχώς την επικράτηση των άλλων δύο.

Μέσα σε αυτό το κρίσιμο για την Αθήνα ιστορικό πλαίσιο και τις μείζονος σημασίας πολιτικές εξελίξεις, εντάθηκε η οικονομική και κοινωνική ανισότητα ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς Αθηναίους πολίτες. Ο Πλούταρχος²⁷ στον *Βίο του Σόλωνος*, υπογραμμίζει χαρακτηριστικά πως η ανισότητα αυτή μεταξύ των δύο ανωτέρω κοινωνικών ομάδων είχε λάβει τρομακτικές διαστάσεις και η πόλη βρισκόταν σε μεγάλο κίνδυνο. Το ακριβές περιεχόμενο της φράσης του Πλούταρχου: «παντάπασιν ἐπισφαλῶς ἢ πόλις διέκειτο» συγκεκριμενοποιείται στην *Αθηναίων Πολιτεία*²⁸, όπου τονίζεται ότι η ανωτέρω διάσταση εκφράστηκε έμπρακτα με την εκδήλωση στάσεως²⁹ ανάμεσα στους γνώριμους, δηλαδή στους ευγενείς και στο πλήθος, δηλαδή στους φτωχούς Αθηναίους πολίτες. Μάλιστα η εν λόγω στάσις (= σύγκρουση) μεταξύ των δύο κοινωνικών ομάδων κράτησε για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οι ειδικότερες εκφάνσεις αυτής της διάστασης μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών Αθηναίων πολιτών περιγράφονται ιδιαίτερος γλαφυρά στην *Αθηναίων Πολιτεία*³⁰: «Το πολίτευμα ήταν καθ' όλα ολιγαρχικό και

²⁶ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 13.1: οἱ δ' Ἀθηναῖοι τῆς Κυλωνεῖου πεπαυμένης ταραχῆς καὶ μεθεστώτων, ὥσπερ εἴρηται, τῶν ἐναγῶν, τὴν παλαιᾶν αὐθις στάσιν ὑπὲρ τῆς πολιτείας ἐστασίαζον, ὅσας ἢ χώρα διαφορὰς εἶχεν, εἰς τοσαῦτα μέρη τῆς πόλεως διαστάσης. ἦν γὰρ τὸ μὲν τῶν Διακρίων γένος δημοκρατικώτατον, ολιγαρχικώτατον δὲ τὸ τῶν Πεδιέων: τρίτοι δ' οἱ Πάραλοι μέσον τινὰ καὶ μεμιγμένον αἰρούμενοι πολιτείας τρόπον, ἐμποδῶν ἦσαν καὶ διεκώλυον τοὺς ἐτέρους κρατῆσαι. Μετάφραση Γιαγκόπουλος, Μαλαθούνη 2012, Πλούταρχος «Σόλων».

²⁷ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 13.2: τότε δὲ τῆς τῶν πενήτων πρὸς τοὺς πλουσίους ἀνωμαλίας ὥσπερ ἀκμὴν λαβούσης παντάπασιν ἐπισφαλῶς ἢ πόλις διέκειτο.

²⁸ [Αριστοτέλης], *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.1: μετὰ δὲ ταῦτα συνέβη στασιάσαι τοὺς τε γνωρίμους καὶ τὸ πλήθος πολὺν χρόνον.

²⁹ Dynesson, 2008, 40.

³⁰ [Αριστοτέλης], *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.2-3: ἦν γὰρ αὐτῶν ἢ πολιτεία τοῖς τε ἄλλοις ὀλιγαρχικῆ πᾶσι, καὶ δὴ καὶ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες: καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἐκτῆμοροι: κατὰ ταύτην γὰρ

επί πλέον οι πτωχοί ήταν υποδουλωμένοι στους πλούσιους και αυτοί και τα παιδιά τους και οι γυναίκες τους· και ονομάζονταν πελάτες και εκτήμοροι. Διότι με τοιούτου είδους μίσθωση καλλιεργούσαν τους αγρούς των πλουσίων (όλη η γη ανήκε στους λίγους). Και αν δεν κατέβαλαν όλο το μίσθωμα (οι γεωργοί) ήταν εκ του νόμου υποκείμενοι στη δουλεία αυτοί και τα τέκνα τους και όλα τα δάνεια δίνονταν με εγγύηση τα σώματα (των οφειλετών) μέχρι την εποχή του Σόλωνος. Αυτός πρώτος έγινε ο προστάτης του λαού. Το πιο σκληρό και το πιο πικρό (από όλα) σε εκείνη την πολιτική κατάσταση ήταν για πολλούς αυτος ο θεσμός της δουλείας, αλλ' όμως και για τα άλλα πολιτικά πράγματα επίσης ήταν δυσσαρεστημένοι· διότι δεν είχαν καμιά συμμετοχή σε όλη τη διαχείριση της πολιτείας».

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Πλούταρχος,³¹ ο οποίος επίσης υπογραμμίζει τη διάσταση μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών Αθηναίων ως εξής: «Όλος γενικά ο απλός λαός ήταν καταχρεωμένος στους πλούσιους πολίτες· επειδή ή καλλιεργούσαν τα κτήματά τους καταβάλλοντας σε εκείνους το ένα έκτο από τη σοδειά τους, γι' αυτό και αποκαλούνταν εκτημόριοι και θήτες, ή δημιουργώντας χρέη με υποθήκη το σώμα τους, κατέληγαν αγωγίμοι των δανειστών τους, κι άλλοι παρέμεναν δούλοι εκεί όπου εργάζονταν, ενώ άλλοι πωλούνταν σε ξένη χώρα. Πολλοί μάλιστα χρεοφειλέτες αναγκάζονταν να πωλήσουν ακόμη και τα παιδιά τους –γιατί κανένας νόμος δεν το εμπόδιζε– ή και να εγκαταλείψουν την πόλη εξαιτίας της σκληρότητας των δανειστών τους». Τέλος, ο Διογένης ο Λαέρτιος³² αναφέρει χαρακτηριστικά: «(οι πτωχοί Αθηναίοι) δανειζόνταν με εγγύηση το σώμα τους και πολλοί εντάσσονταν στην τάξη των θητών εξαιτίας της φτώχειας τους».

τὴν μίσθωσιν ἠργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγρούς (ἢ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν), καὶ εἰ μὴ τὰς μισθώσεις ἀποδιδόειν, ἀγωγίμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίγνοντο· καὶ οἱ δανεισμοὶ πᾶσιν ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἦσαν μέχρι Σόλωνος· οὗτος δὲ πρῶτος ἐγένετο τοῦ δήμου προστάτης. χαλεπώτατον μὲν οὖν καὶ πικρότατον ἦν τοῖς πολλοῖς τῶν κατὰ τὴν πολιτείαν τὸ δουλεύειν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἐδυσχέραινον· οὐδενὸς γὰρ ὡς εἶπεῖν ἐτύγγανον μετέχοντες.

³¹ Πλούταρχος, Βίος του Σόλωνος, 13.2-3: ἅπας μὲν γὰρ ὁ δῆμος ἦν ὑπόχρεως τῶν πλουσίων. ἢ γὰρ ἐγεώργουν ἐκείνοις ἕκτα τῶν γινομένων τελοῦντες, ἐκτημόριοι προσαγορευόμενοι καὶ θήτες, ἢ χρέα λαμβάνοντες ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἀγωγίμοι τοῖς δανειζοῦσιν ἦσαν, οἱ μὲν αὐτοῦ δουλεύοντες, οἱ δ' ἐπὶ τὴν ξένην πιπρασκόμενοι. πολλοὶ δὲ καὶ παῖδας ἰδίους ἠναγκάζοντο πωλεῖν (οὐδεὶς γὰρ νόμος ἐκάλυε) καὶ τὴν πόλιν φεύγειν διὰ τὴν χαλεπότητα τῶν δανειστών.

³² Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων, 1.2.45: καὶ γὰρ ἐπὶ σώμασιν ἐδανειζόντο καὶ πολλοὶ δι' ἀπορίαν ἐθήτευον.

Κοινή συνισταμένη των τριών ανωτέρω χωρίων είναι το γεγονός πως οι πλούσιοι γαιοκτήμονες στην πόλη της Αθήνας συσσωρεύαν ολοένα μεγαλύτερες εκτάσεις γης (ή δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν) και κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταντο κραταίοι τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά. Αυτή είναι και η σημασία της φράσης του Αριστοτέλη: «ἦν γὰρ αὐτῶν ἡ πολιτεία τοῖς τε ἄλλοις ὀλιγαρχικῇ πᾶσι»³³. Δηλαδή, γενεσιουργός αιτία της στάσεως των φτωχότερων πολιτῶν ἐναντι των πλουσιότερων ἦταν το ὀλιγαρχικό πολίτευμα, στο οποίο η ἐξουσία βρισκόταν στα χέρια των ὀλίγων ευγενῶν, πλουσιῶν Αθηναίων. Η υπεροχή, ὅμως, των τελευταίων δεν ἐξαντλείτο μόνο σε ἐπίπεδο γαιοκτησίας. Ἦταν κυρίαρχοι και στον δικαστικό τομέα στην Αθήνα.

Το ἐν λόγω στοιχείο προκύπτει – ὅπως εἶδαμε ανωτέρω – ἀπὸ την ἀφήγηση του Πλούταρχου³⁴ ἀναφορικά με τους δικαστές, οι οποίοι ἐπρόκειτο να δικάσουν τους Αλκμαιονίδες. Οι συγκεκριμένοι εφαρμοστές του δικαίου προέρχονταν ἐκ των ἀρίστων πολιτῶν, δηλαδή ἐκ της ἀριστοκρατίας, στοιχείο ἐνδεικτικό της συγκέντρωσης της δικαστικῆς ἐξουσίας στα χέρια των ευγενῶν. Συνεπῶς, οι τελευταίοι ἦταν οι κυρίαρχοι οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά ἀλλὰ και δικαστικά στην Αθήνα, ὀδηγώντας τους φτωχοὺς Αθηναίους σε πλείστες κοινωνικές ἀντιδράσεις.

Στον ἀντίποδα βρίσκονταν οι φτωχοὶ ἀγρότες – οι πένητες, οι θήτες ἢ ἀλλιῶς ο δῆμος³⁵ – ἀν και ο τελευταίος ὅρος ἀργότερα διευρύνεται ὥστε να περιλαμβάνει το σύνολο των πολιτῶν – οι οποίοι δεν ἀνήκαν σε κάποιο ισχυρὸ γένος, ὥστε να ἀπολαμβάνουν την προστασία αὐτοῦ και ἔτσι δυσκολεύονταν να καλύψουν τις ἀνάγκες των οικογενειῶν τους μέσω της καλλιέργειας της γης. Οι ἀγρότες αὐτοὶ ἐνιωθαν μεγάλη πικρία, σκεπτόμενοι πως η Ἀττικὴ γῆ εἶχε ἐξαιρετικές δυνατότητες τις οποίες οι ἴδιοι δεν ἦταν δυνατόν να ἐκμεταλλεῦν. Ἀναφορικά με το πλούσιο ἔδαφος της Ἀττικῆς, ο Ξενοφῶν³⁶ στο ἔργο του Πόροι ἢ Περί Προσόδων, ἀναφέρει χα-

³³ [Αριστοτέλης], *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.2.

³⁴ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 12.2: ὁ Σόλων παρήλθεν εἰς μέσον ἅμα τοῖς ἀρίστοις τῶν Αθηναίων, και δεόμενος και διδάσκων ἔπεισε τοὺς ἐναγεῖς λεγομένους δίκην ὑποσχεῖν και κριθῆναι τριακοσίων ἀριστίνδην δικαζόντων.

³⁵ Finley, 1983, 1-2.

³⁶ Ξενοφῶν, *Πόροι ἢ Περί Προσόδων*, 1.2-3: σκοποῦντι δὴ μοι ἃ ἐπενόησα τοῦτο μὲν εὐθὺς ἀνεφαίνετο, ὅτι ἡ χώρα πέφυκεν οἷα πλείστας προσόδους παρέχεσθαι. ὅπως δὲ γνωσθῆ ὅτι ἀληθὲς τοῦτο λέγω, πρῶτον διηγῆσομαι τὴν φύσιν τῆς Ἀττικῆς. οὐκοῦν τὸ μὲν τὰς ὥρας ἐνθάδε πρασιότατα εἶναι και αὐτὰ τὰ γιγνόμενα μαρτυρεῖ:

ρακτηριστικά: «Τώρα που αναστοχάζομαι τις σκέψεις μου, αμέσως καθίσταται σαφές σε μένα ότι η φύση της χώρας είναι ικανή να μας προσφέρει πάρα πολλές πηγές πλούτου. Για να γίνει κατανοητό πως αυτό το οποίο ισχυρίζομαι είναι αλήθεια θα σας περιγράψω αρχικά τα φυσικά πλεονεκτήματα της Αττικής. Απόδειξη, λοιπόν, ότι εδώ και οι εποχές είναι εξαιρετικά ήπιες μας παρέχουν τα ίδια τα γεγονότα: αφού, όσα σε πολλούς άλλους τόπους δεν μπορούν ούτε να βλαστήσουν, εδώ καρποφορούν. Όπως η γη, έτσι και η θάλασσα που την περιβάλλει είναι εξαιρετικά παραγωγική. Και βέβαια όσα καλά δίνουν οι θεοί σε κάθε εποχή και αυτά όλα εδώ ξεκινούν πολύ πρώιμα και σταματούν πολύ όψιμα».

Επί του ίδιου θέματος ο Πλάτων³⁷ στο έργο του *Κριτίας* επίσης αναφέρει: «Σχετικά με το κάρπημα αυτού του τόπου, έλεγαν πώς ξεπερνούσε κάθε άλλο μέρος. Γι' αυτό και μπορούσε να τρέφει πολλά στρατεύματα που έρχονταν από τα γύρω μέρη. Μεγάλη απόδειξη της γονιμότητάς του είναι τούτο εδώ: Το μέρος που του απέμεινε τώρα μπορεί να συγκριθεί με οποιαδήποτε άλλη χώρα και από την άποψη της γονιμότητας της γης και από την άποψη της παραγωγής καλών και πολλών γεννημάτων και καρπών, και ακόμα από την άποψη των πολλών και καλών βοσκών για τα κοπάδια». Επίσης, ο Σοφοκλής³⁸ στο έργο του *Οιδίπους επί Κολωνώ* παρου-

---

ἃ γοῦν πολλαχοῦ οὐδὲ βλαστάνειν δύναιτ' ἂν ἐνθάδε καρποφορεῖ. ὥσπερ δὲ ἡ γῆ, οὕτω καὶ ἡ περὶ τὴν χώραν θάλαττα παμφορωτάτη ἐστίν. καὶ μὴν ὅσαπερ οἱ θεοὶ ἐν ταῖς ὥραις ἀγαθὰ παρέχουσι, καὶ ταῦτα πάντα ἐνταῦθα πρωαίτατα μὲν ἄρχεται, ὀφιαίτατα δὲ λήγει. Μετάφραση Τυφλόπουλος 2006, *Ανθολόγιο Αρχαίων Ελληνικών Κειμένων*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

³⁷ Πλάτων, *Κριτίας*, 110e-111a: ἀρετῇ δὲ πᾶσαν γῆν ὑπὸ τῆς ἐνθάδε ὑπερβάλλεσθαι, διὸ καὶ δυνατὴν εἶναι τότε τρέφειν τὴν χώραν στρατόπεδον πολὺ τῶν περὶ γῆν ἀργὸν ἔργων. μέγα δὲ τεκμήριον ἀρετῆς: τὸ γὰρ νῦν αὐτῆς λείψανον ἐνάμιλλον ἐστὶ πρὸς ἡντινοῦν τῷ πάμφορον εὐκαρπὸν τε εἶναι καὶ τοῖς ζώοις πᾶσιν εὐβοτον. Μετάφραση Κορδάτος, *Πλάτων Κριτίας*, χ.χ.

³⁸ Σοφοκλής, *Οιδίπους επί Κολωνώ*, 681-706: θάλλει δ' οὐρανίας ὑπ' ἄχνας ὁ καλλιβοτρυς κατ' ἤμαρ αἰεὶ νάρκισσος, μεγάλαιν θεαῖν ἀρχαῖον στεφάνωμι, ὃ τε χρυσαυγῆς κρόκος· οὐδ' αἴπνοι κῆρῃναι μινύθουσιν Κηφισοῦ νομάδες ῥεέθρων, ἀλλ' αἰὲν ἐπ' ἤματι ὠκυτόκος πεδίων ἐπίνισται ἀκηράτῳ σὺν ὄμβρῳ στερνοῦχου χθονός· οὐδὲ Μουσαῖν χοροὶ νιν ἀπεστύγησαν, οὐδ' αὖ ἅ χρυσάνιος Ἀφροδίτα. ἔστιν δ' οἶον ἐγὼ γὰς Ἀσίας οὐκ ἐπακούω, οὐδ' ἐν τᾷ μεγάλῃ Δωρίδι νάσῳ Πέλοπος πώποτε βλαστὸν, φύτευμ' ἀχείρωτον αὐτοποιόν, ἐγγέων φόβημα δαΐων, ὃ τᾷδε θάλλει μέγιστα χώρα, γλαυκᾶς παιδοτρόφου φύλλον ἐλαίας· τὸ μὲν τις οὐ νεαρὸς οὐδὲ γῆρα συνναίων ἀλιώσει χερὶ πέρσας· ὁ γὰρ αἰὲν ὄρων κύκλος λεύσσει νιν Μορίου Διὸς χά γλαυκῶπις Ἀθᾶνα.

σιάζει τον χορό στο αστάσιμο να αναφέρει τα εξής: «Εδώ, όταν χαράζει, κι ο ουρανός σταλάζει τη δροσιά του, ανθίζουν ο υπέροχος νάρκισσος, με τα λουλούδια του σαν ρώγες, στεφάνι αρχαίο για τις δυο θεές και ο κρόκος ο χρυσόξανθος. Εδώ, οι ροές του Κηφισσού ακοίμητες ποτέ δεν ησυχάζουν, μόνο ακατάπαυστα κυλούν στα ρείθρα του, κι εκείνος με το γάργαρο νερό του αρδεύει τους λειμώνες, γρήγορα να καρπίσουν στη γη μας την ευρύτερη. Αυτόν τον τόπο δεν τον αποστρέφονται μήτε οι Μούσες κι οι χοροί τους μήτε με το χρυσό της χαλινάρι η Αφροδίτη. Υπάρχει εδώ ένας βλαστός, τέτοιος δεν άκουσα ποτέ να βλάστησε ή στις Ασίας το χώμα ή στο μεγάλο δωρικό νησί του Πέλοπα, βλαστός αυτόφυτος, αχειροποίητος, φόβητρο στον εχθρών τα βέλη, ευδοκιμεί και θάλλει σ' αυτή τη χώρα πιο πολύ: η ελιά με το γλαυκό της φύλλωμα, η παιδοτρόφος, κι αυτή κανείς, νέος ή γέρος, δεν μπορεί να τη χαλάσει, να την ξεριζώσει, γιατί την προστατεύει με τ' άγρυπνό του μάτι ο Μόριος Δίας κι η γλαυκώπις Αθηνά»³⁹.

Είναι σαφές μέσα από τις ανωτέρω πηγές πως η γη της Αθήνας ήταν εξαιρετικά εύφορη και καρποφόρα χάρη στο ήπιο κλίμα της. Οι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα να καταστούν πλούσιοι, καλλιεργώντας τη γη. Συνεπώς, λόγω της σύστασης του εδάφους και των ιδιαίτερων γεωγραφικών συνθηκών της Αττικής, οι φτωχότεροι Αθηναίοι θεωρούσαν μεγάλη αδικία σε βάρος τους αφενός να ζουν σε μια πόλη με τέτοιες δυνατότητες, αφετέρου να μην δύνανται να απολαύσουν ούτε στο ελάχιστο τα πλεονεκτήματα του αττικού εδάφους και διαρκώς να βιώνουν μια κατάσταση πείνας. Μη έχοντας έτερες δυνατότητες, οι φτωχοί αγρότες είχαν δύο επιλογές. Η μεν πρώτη ήταν να εργαστούν ως εκτήμοροι ή πελάτες στους πλούσιους⁴⁰ αποδίδοντας στους τελευταίους το ένα έκτο της σοδειάς τους. Εάν οι καλλιεργητές παρουσίαζαν αδυναμία απόδοσης της ανωτέρω ποσότητας επί της συγκομιδής, τότε τόσο οι ίδιοι όσο και τα μέλη της οικογένειάς τους πε-

³⁹ Μετάφραση Μαρωνίτης Δ.Ν., 2004, Σοφοκλής «Οιδίπους επί Κολωνών».

⁴⁰ [Αριστοτέλης], *Αθηναίων Πολιτεία*, 2.2: ἦν γὰρ αὐτῶν ἡ πολιτεία τοῖς τε ἄλλοις ὀλιγαρχικῇ πᾶσι, καὶ δὴ καὶ ἐδοῦλεον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες: καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἐκτῆμοροι: κατὰ ταύτην γὰρ τὴν μίσθωσιν ἠργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγροὺς (ἢ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν), καὶ εἰ μὴ τὰς μισθώσεις ἀποδίδοιεν, ἀγῶγμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίγνω- ντο. Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 13.2: ἅπας μὲν γὰρ ὁ δῆμος ἦν ὑπόχρεως τῶν πλουσίων. ἢ γὰρ ἐγέωργουν ἐκείνοις ἕκτα τῶν γινομένων τελοῦντες, ἐκτῆμο- ροὶ προσαγορευόμενοι καὶ θῆτες, ἢ χρέα λαμβάνοντες ἐπὶ τοῖς σώμασιν ἀγῶγμοι τοῖς δανείζουσιν ἦσαν, οἱ μὲν αὐτοῦ δουλεύοντες, οἱ δ' ἐπὶ τὴν ξένην πιπρασκόμενοι.

ριέρχονταν σε καθεστώς δουλείας⁴¹ (αγώγμοι). Η δε δεύτερη επιλογή των φτωχών Αθηναίων προκειμένου να βγουν από το οικονομικό αδιέξοδο ήταν να δανειστούν χρήματα από τους έχοντες την οικονομική δυνατότητα Αθηναίους, δηλαδή τους ευγενείς. Το δάνειο, όμως, δινόταν με εγγύηση το ίδιο το σώμα των φτωχών αγροτών.⁴² Σε περίπτωση κατά την οποία δεν ήταν εφικτή η αποπληρωμή του δανεισθέντος ποσού, τότε και οι δανειολήπτες καθίσταντο αγώγμοι⁴³. Η δουλεία των φτωχών Αθηναίων υπήρξε το επαχθέστερο και το πικρότερο δεινό από όλα τα προηγούμενα πολιτικά δεινά από τα οποία υπέφερε η πόλη της Αθήνας. Μάλιστα, όπως σημείωσε ο Vlastos,⁴⁴ η υποδούλωση των εκτήμορων ισοδυναμούσε με την υποδούλωση της ίδιας της πόλης της Αθήνας. Δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει ειρήνη στους κόλπους της πόλης, εάν η πρακτική της υποδούλωσης συνεχιζόταν. Η ελευθερία των πολιτών μπορούσε να βιωθεί μόνο ως μια κοινή καθολική εμπειρία για τους Αθηναίους. Διαφορετικά συνέτρεχε απώλεια της ελευθερίας για όλους, αφού η πόλις και η ελευθερία ήταν δύο έννοιες αδιαίρετες.

Ωστόσο, η ηττοπαθής και η παθητική στάση δεν ήταν ο κανόνας για τους Αθηναίους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Πλούταρχος⁴⁵: «Υπήρχαν πολλοί Αθηναίοι, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από δυναμισμό, εξ ου και προέτρεπαν ο ένας τον άλλο να μην μένουν απλοί θεατές αυτών των γεγονότων, αλλά αντίθετα να εκλέξουν ως προστάτη τους έναν αξιόπιστο άνδρα, ο οποίος θα ελευθέρωνε όσους ήταν εκπρόθεσμοι στην καταβολή του χρέους τους, θα έκανε μια νέα διανομή της γης και εν γένει θα άλλαζε το πολίτευμα». Αυτή ήταν η παρότρυνση των Αθηναίων, οι οποίοι δεν δέχονταν μοιρολατρικά να υφίστανται οι φτωχοί Αθηναίοι την ανωτέρω δεινή κατάσταση. Αντιθέτως, προτιμούσαν να κινητοποιηθούν δυναμικά στην κατεύθυνση της εύρεσης ενός προστάτη-σωτήρα, ο οποίος θα απάλλαζε τους φτωχούς Αθηναίους από τη δεινή πρακτική της υποδούλωσης για τα χρέη, δημιουργώντας νέες υγιέστερες συνθήκες για αυτήν την ευάλωτη

⁴¹ Austin – Vidal-Naquet, 1980, 70-71.

⁴² [Αριστοτέλης], *Αθηναίων Πολιτεία* 4.5: ἐπὶ δὲ τοῖς σώμασιν ἦσαν οἱ δανεισμοί, καθάπερ εἴρηται, καὶ ἡ χώρα δι' ὀλίγων ἦν.

⁴³ Morgan, 1877, 271. Lyttkens, 2013, 74.

⁴⁴ Vlastos, 1946, 73-74.

⁴⁵ Πλούταρχος, *Βίος του Σόλωνος*, 13.3: οἱ δὲ πλεῖστοι καὶ ῥωμαλεώτατοι συνίσταντο καὶ παρεκάλουν ἀλλήλους μὴ περιορᾶν, ἀλλ' ἐλομένους ἓνα προστάτην ἄνδρα πιστὸν ἀφελέσθαι τοὺς ὑπερημέρους καὶ τὴν γῆν ἀναδάσασθαι καὶ ὅλως μεταστῆσαι τὴν πολιτείαν.